

Вікторія Хромова

РЕПРЕСОВАНЕ ДУХОВЕНСТВО ЧЕРНІГІВЩИНИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

DOI: 10.58407/litopis.230304

© В. Хромова, 2023. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9991-6814>

Мета дослідження полягає в аналізі праць, присвячених репресованому духовенству Чернігівщини 1920–1930-х рр. Нашими завданнями є встановлення етапів розвитку історичної думки із зазначеної проблематики в регіоні; розкриття основних концепцій та гіпотез, які пропонують дослідники та виявлення історіографічних напрямків у цій проблемі. *Методологічну основу* дослідження становлять принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму. Для досягнення мети і завдань дослідження застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження (евристичний, історико-ретроспективний, історико-генетичний, порівняльно-історичний). *Наукова новизна* роботи полягає у встановленні факторів, які вплинули на розвиток історіографічного процесу, аналіз змісту робіт вчених та трактування їх думок, вивчення методів, які застосували дослідники, та виокремлення окремих історіографічних періодів. **Висновки:** українська історіографія репресованого духовенства була поділена нами на два періоди: перший тривав з 1991 р. по 2015 р. і ознаменувався формуванням по-справжньому «української» історичної думки, переосмисленням старих фактів та дослідженням раніше не проаналізованих джерел. Протягом другого періоду, який тривав із 2015 р. по 2022 р., історична думка мала переважно біографічний характер викладу матеріалу із значно розширеною джерельною базою.

Ключові слова: священник, Церква, історіографія, напрямки, репресії.

Терміни «репресії» та «терор» неодноразово використовувалися в науковому обігу для окреслення політики радянської влади стосовно будь-якої верстви українського суспільства. Радянський терор привертав і привертає увагу багатьох науковців, журналістів, письменників. Вивчаючи репресоване духовенство Чернігівщини 1920–1930-х рр., ми намагалися звернути увагу на основні історіографічні етапи та напрямки, які сформувалися протягом останнього століття. Тому метою цього дослідження є спроба історіографічного аналізу проблеми, встановлення періодів, виявлення напрямків та шкіл.

Аналізуючи історичні надбання українських дослідників кін. ХХ – поч. ХХІ ст., ми поділяємо їх роботи на дві історіографічні групи. Критеріями аналізу в цій проблемі є: об'єкти вивчення, джерельна база, її види, підходи до вивчення поставлених проблем, використання методології та формування історіографічних концепцій, напрямків, течій, шкіл із використанням, насамперед, хронологічно-проблемного викладу. Нижня хронологічна межа – дослідження, пов'язані з набуттям Україною незалежності в 1991 р. Вважаємо, що саме цей рік є новим відліком часу в українській історіографії, адже на державному рівні починають переосмислюватися факти й події, які були заангажовані комуністичною ідеологією. Верхня хронологічна межа дослідження обумовлена 2022 р. і пов'язана з актуальними здобутками та проблемами істориків Чернігівщини з цього питання.

Виходячи з вищезазначених критеріїв, до першої групи ми відносимо роботи українських дослідників, які побіжно згадували репресоване духовенство Чернігівщини в комплексних роботах, оскільки на поч. 1990-х рр. ця проблематика в регіоні практично не досліджувалася. До другої групи – наукові праці українських істориків, які мають локальний характер та безпосередньо пов'язані з Чернігівщиною (2015–2022 рр.). Також виділяємо окрему групу діаспорних дослідників, які вивчали діяльність представників репресованого духовенства.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 р. та на тлі розгортання реформ і демократизації українського суспільства розпочалося активне дослідження репресованих осіб: зняття «залізної завіси», зміна політики спецслужб до населення, припинення морального тиску зумовило інтерес населення до пошуків правди про репресованих родичів або з'ясування причини їхнього переїзду за кордон. Крім того, досліджування загальної кількості жертв сталінських репресій були оформлені законодавчо процедурою їх реабілітації, у тому числі й над священниками. Завдяки Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» було реабілітовано велику кількість жертв сталінських репресій саме на поч. 1990-х рр.

Спроби осучаснення методологічного інструментарію з'явилися в Україні вже на поч. 1990-х рр. Це були прагнення окремих дослідників відмовитися від описовості, щоб розглядати минуле України з сучасних методологічних позицій. Доступність і розсекречення джерельних масивів у зв'язку з набуттям чинності 2015 р. закону «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.» та зміною підходів і напрямків вивчення об'єкту репресій дає підстави поділити сучасну українську історіографію репресованих священників на Чернігівщині на такі періоди: 1) 1991–2015 рр.; 2) 2015–2022 рр.

Перший період (1991–2015 рр.) пов'язаний із становленням української історичної думки в цілому. На думку О.М. Ігнатуші, одним із провідних центрів дослідження релігії на поч. 1990-х рр. було створене 1991 р. відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, яке мало у своєму складі відділ історії релігії¹. Результати досліджень із питань історії релігії та Церкви апробувалися на сторінках журналів: «Український історик», «Український історичний журнал», «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Людина і світ», «Історія релігій в Україні». Історична думка та погляди науковців із вищевказаної проблематики формувалися в дискурсах та обговореннях на всеукраїнських та міжнародних конференціях: від 1990 р. проводиться міжнародна наукова конференція «Історія релігій в Україні», організована Інститутом релігієзнавства та філією Львівського музею історії релігії; від 2006 р. Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка проводить Всеукраїнську наукову конференцію «Держава і Церква в новітній історії України». 2011 р. в Чернігові на базі Інституту історії Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка було проведено міжнародну наукову конференцію «Церковне підпілля в СРСР», у якій узяли участь науковці понад 20-ти країн світу. Знаковим моментом цієї конференції була участь у ній церковних дисидентів радянських часів: Олександра Огороднікова, Льва Регельсона, протоієрея Георгія Єдельштейна, представників Катакомбної Церкви в СРСР, засновників легендарного Кестон-коледжу (Центру з вивчення релігії та комунізму в Оксфорді) Майкла Бурдо та Ксенії Деннен та ін.; конференція надала потужний поштовх науковцям різних країн, зокрема й України, для подальшого дослідження історії релігійних переслідувань у СРСР. Від 2012 р. Міжнародним інститутом Афонської спадщини проводяться конференції, присвячені питанням Церкви, де розглядаються біографії репресованих священників, у тому числі й вихідців із Чернігівщини.

О.М. Ігнатуша, опрацювавши на поч. 1990-х рр. наявні тоді студії, присвячені духовенству, зазначив, що дослідження в царині релігієзнавства розгорталися в п'яти напрямках: джерелознавчі та археографічні студії; узагальнювальні праці з історії України та християнської Церкви; спеціальні монографії та статті різної тематики (державна політика щодо релігії та Церкви, національні аспекти державно-церковних відносин, соціально-культурний аспект, історії конфесій, політичні відповіді Церков на антицерковну політику); краєзнавчі дослідження та історична регіоналістика; біографічні дослідження². О.М. Ігнатуша – один із перших істориків незалежної України, хто проаналізував історичні дослідження 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст., які безпосередньо пов'язані з політикою радянської влади стосовно духовенства. На його думку, перші дослідження були джерелознавчими та знайомили суспільство з цією проблематикою, джерелами. Історик зазначив, що джерелознавчі розвідки стимулювали використання нових методів досліджень, зокрема антропологічного, орієнтували на вивчення мікроісторії. У річищі вивчення переслідувань і репресій духовенства дослідник виділяє роботи: С.І. Білокона³, В.В. Ченцова⁴,

¹ Ігнатуша О.М. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 174–190.

² Там само. С. 175.

³ Білокін С.І. Автокефальний протоієрей Кирило Стеценко. *Україна. Наука і культура* / Академія наук УРСР; Тов-во «Знання» УРСР. Київ, 1991. Вип. 25. С. 318–326; Його ж. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського. *Розбудова держави*. 1993. № 3. С. 37–51.

⁴ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 482 с.

Ю.І. Шаповала⁵. Передусім, О.М. Ігнатуша вважає, що окремою ланкою досліджень стала робота зі складання мартирологів жертв політичних репресій. Вчений не наводить прикладів окремих робіт щодо Чернігівської області, однак вважає Чернігів одним із провідних центрів дослідження регіоналістики та краєзнавства. Джерелами для його історіографічного аналізу слугували роботи українських істориків 90-х рр. ХХ ст., написані з використанням нарративного методу викладу інформації та її обробки.

Велику увагу в цей період було приділено саме вивченню джерел. І.М. Преловська в роботі «Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) 1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБУ України та ЦДАГО України» зазначила, що архівно-кримінальні справи репресованих є унікальним і цінним джерелом. Дослідниця наголосила, що відкриття цих документів має декілька аспектів: перший – морально-політичний – указував на те, що Україна – демократична держава, другий – соціально-правовий – дозволяє в правовій основі реабілітувати перед суспільством незаконно засуджених і страчених людей та їх сім'ї. Третій аспект – науковий, який дає можливість реконструювати правдиві події та відкрити нові обставини терору. Четвертий аспект – архівно-суспільний, який ставить нові питання щодо архівних установ, так і нормативно-правової бази⁶. Дослідниця надає докладний опис фондів, які стосуються церковного життя 1920–1930-х рр.

У дисертаційному дослідженні «Джерела з історії Української автокефальної православної Церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал» І.М. Преловська збрала та класифікувала всі історичні джерела, які стосуються церковного життя України 1917–1939 рр.⁷ Під час опрацювання великого масиву джерел дослідниця використала порівняльний метод наукового пізнання. У її роботі простежується думка, що місцезнаходження джерела, його доступність впливає на спосіб та метод його дослідження. Суб'єктивність цього виду джерел полягає в тому, що в кримінально-слідчих справах міститься інформація, прихована від дослідника, тому їх варто детально вивчати за допомогою критичного аналізу⁸. Деякі кримінальні справи репресованих представників Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Чернігівщини побіжно згадуються у вищезгаданій роботі І.М. Преловської лише як приклад сталінського терору 1930-х рр.

Велике значення для вивчення історії поховань репресованих осіб мають археологічні дослідження та створення на їх основі історико-меморіальних пам'яток. Історичну оцінку та аналіз проведених археологічних розкопок у с. Халявин Чернігівської області надав А.І. Амонс⁹. Дослідник, спираючись на власні масиви архівів, проаналізував археологічні дослідження, які проводилися в 2004 р. у с. Халявин, і встановив, що за період 1937–1941 рр. на території цього селища було розстріляно 5116 осіб¹⁰.

Однією з перших загальну оцінку репресіям священнослужителів надала Н.С. Рубльова¹¹. Вона використала велику кількість архівних документів із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), а саме кримінальні справи та законодавчі акти. Застосування структурного методу до аналізу кримінально-слідчих справ духовенства й наказів НКВС дозволив дослідниці припустити, що належність священника до вищезначених інституцій: Російської Православної Церкви (РПЦ), Синодальної (обновленської) Церкви та УАПЦ – призводило до затримання, а згодом – до засудження. Подібна градація священників за церковними організаціями пояснюється тим, що в кримінальній справі вказувалася належність служителя релігійного культу до певної Церкви. Історикня зазначила, що на утвердження вироку підсудному та терміну засудження впливало будь-яке відношення людини до релігії¹². Загалом Наталія Рубльова дала загальну характеристику репресованому духовенству, водночас насичуючи роботу історичними фактами із регіонів

⁵ Шаповал Ю.І. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України». *Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви*: мат. наук. конф., 12 жовтн. 1996 р. Київ, 1997. С. 163–171; Його ж. Один із соловецької когорти. Справа священника УАПЦ Володимира Хуторянского на тлі сталінського терору. *Людина і світ*. 1998. № 1. С. 13–19.

⁶ Преловська І.М. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2009. № 1. С. 26–49.

⁷ Преловська І.М. Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1917–1939 рр.: збереженість, класифікація, актуалізація та інформаційний потенціал: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 555 с.

⁸ Там само.

⁹ Амонс А.І. Масові поховання жертв політичних репресій 1937–1941 рр. в Україні: проблеми виявлення та дослідження. *Біквінянська трагедія в контексті злочинів тоталітарного режиму (до 15-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Біквінянські могили»)*: зб. ст. за мат. наук.-практ. конф., 8 груд. 2016 р. Київ, 2017. С. 199–222.

¹⁰ Там само. С. 213.

¹¹ Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2007. № 1. С. 205–219.

¹² Там само. С. 218–219.

України. В її роботі був згаданий виходець з Чернігівщини – єпископ Прилуцький Василій Зеленцов, який у 1930 р. був розстріляний.

Значним доробком в Україні, зокрема й на Чернігівщині, є науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», в якій частково згадується духовництво як репресована верства суспільства. Перша книга була видана в 2008 р., шоста – у 2016 р. У третій книзі розкривається тема впливу держави на Церкву за радянської доби на Чернігівщині. У цій праці містяться спогади, витяги із архівних справ тощо; праця має різні підтеми дослідження й кожна тема розкривається поступово¹³.

У 2011 р. І.В. Бухаревою, В.М. Даниленком, В.М. Окіпнюком та І.М. Преловською опубліковано біографічний довідник «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939»¹⁴. У роботі, із посиланням на кримінальні справи, що зберігаються в ГДА СБУ, описані біографії 86-ти представників духовенства УАПЦ, серед них є вихідці з Чернігівщини, а саме: Григорій Євтихійович Войцех – ініціатор організації парафії УАПЦ у м. Мена, Іван Данилович Зінченко, Феофан Іванович Лазаренко – диякони УАПЦ, Аркадій Петрович Ілляшенко, Захар Якович Іценко, Андрій Васильович Коленко, Григорій Йосипович Кононенко, Сергій Устимович Мостовий, Іван Левкович Сагайдачний – священники УАПЦ, Дмитро Степанович Карпенко – протоієрей УАПЦ та голова Конотопської окружної церковної ради, Василь Васильович Потієнко – делегат від Чернігівщини на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р., протоієрей УАПЦ, секретар та наближена особа до митрополита Василя Липківського. Ця робота має наративний характер, оскільки в ній зазначені біографічні відомості духовенства та частково описані кримінальні справи. Дослідниками застосований переважно описовий метод, оскільки мета довідника – ознайомити читача з переліком прізвищ репресованих священників, кримінальні справи яких зберігаються у ГДА СБУ.

Аналізуючи роботи вищевказаного періоду, можна стверджувати, що початок 1990-х та 2000-х рр. – це абсолютно новий етап в історіографії української історичної думки. Для історії Розстріляної релігії 1920–1930-х рр. цей етап ознаменувався переосмисленням уже відомих фактів, реабілітацією осіб, які раніше були засуджені державою. В історії репресованого духовенства з'явилися різні напрямки дослідження: джерелознавчі та археологічні, оскільки багато джерел не було введено до наукового обігу раніше. Важливо зазначити, що історики цього періоду намагалися об'єктивно та неупереджено ставитися до історичного джерела, при цьому використовуючи нарративний, порівняльний та структурні методи. З урахуванням усіх вищевказаних історіографічних надбань ми не можемо виділити певні історичні школи та напрямки, однак загальними рисами історіописання є відмова від радянської заангажованості та тенденція до введення в науковий обіг історичних джерел. Чернігівщину в контексті цього питання лише починали розглядати вчені, які об'єктами дослідження обрали не окремі питання вищевказаної проблематики, а життя та діяльність репресованих постатей.

На нашу думку, важливу роль у другому періоді (2015–2022 рр.) відіграло зростання інтересу суспільства до цього питання. 2015 р. Верховною Радою України прийнятий закон «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», згідно з яким майже всі документи карально-репресивних органів стали доступними для кожного громадянина України та іноземця. До України стали навідуватися представники різних країн: історики, біографісти – з метою дослідити справи, які були за закритими дверима багато років. Завдяки цьому закону сформувався інтерес краєзнавців та почали досліджувати матеріали місцевих архівів Служби безпеки України. Однак неможливо встановити 2015 р. як нижню хронологічну межу другого періоду, оскільки деякі дослідження краєзнавчого характеру, які стосувалися суто репресованого духовенства Чернігівщини, були опубліковані ще на поч. 2000-х рр.¹⁵ При цьому вищевказаний закон надав можливість історикам розширити вже наявну джерельну базу дослідження та ввести в науковий обіг нові історичні факти.

Серед істориків Чернігівщини, які безпосередньо вивчають історію духовенства, набуває популярності біографічний напрям досліджень. Науковці порівнюють долі осіб, виз-

¹³ Реабілітовані історією. Чернігівська область: У 6 кн. / Редкол.: В.М. Хоменко та ін. Чернівці: Десна Поліграф, 2011. Кн. 2. 600 с.

¹⁴ Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви 1921–1939 рр.: біографічний довідник / Редкол.: Бухарева І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Київ: Смолоскип, 2011. 181 с.

¹⁵ Наприклад, робота, присвячена діяльності відомого церковнослужителя архімандрита Лаврентія Проскури: Шумило В.В. Схиархимандрит Лаврентий и его время: очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и жизнь, 2001. 68 с. Це була перша спроба – на основі частково розсекречених на поч. 1990-х рр. кримінально-слідчих справ ОДПУ–НКВС – осмислення історії Чернігівської єпархії першої половини ХХ ст. на прикладі біографії одного з авторитетних священників того часу.

начають їх внесок в історію, а також аналізують і дають загальну оцінку діям радянської влади щодо духовенства в регіоні. До таких істориків ми відносимо: Г.А. Горбунову¹⁶, О.Д. Гугу¹⁷, А.В. Морозову¹⁸, О.Ф. Тарасенку¹⁹, М.С. Тимошику²⁰, І.М. Цимбаленку²¹, В.В. Шуміла²².

Об'єктом дослідження Г.А. Горбунової було життя та діяльність протодіякона Василя Потієнка – уродженця м. Сосниця Чернігівської області, який був головою Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) та активним діячем церковного життя в Україні в 1920-х – 1930-х рр.²³ Він безпосередньо пов'язаний із діяльністю предстоятеля УАПЦ митрополита Василя Липківського. Дослідниця, застосовуючи описовий метод та опираючись на джерела особового походження, реконструювала головні події із життя В. Потієнка. Унікальність роботи полягала в тому, що дослідниця вперше проаналізувала документи з Центрального державного архіву зарубіжної україніки, які стосуються життя та діяльності цього церковного достойника.

В.В. Шуміло дослідив біографії багатьох чернігівських священнослужителів, монахів та вірян, які були засуджені за належність до Істинно-Православної Церкви: життя та діяльність схиархімандрита Лаврентія Проскура²⁴ й ігумена Аліпія Яковенка²⁵, єпископа Глухівського та Ніжинського Дамаскіна Цедрика²⁶, єпископа Стефана Проценка²⁷, церковного письменника С.О. Нілуса (раніше невідомі факти його життя та діяльності під час заслання до Чернігова)²⁸ та інших. Роботи В.В. Шуміла є унікальними, оскільки дослідник використовував спогади очевидців, що підсилювало інформацію про ту чи іншу особу. Об'єктом ґрунтовного дослідження В.В. Шуміла є створення Істинно-Православної Церкви в Україні, етапи її розвитку. Ми можемо припустити, що автор використовує культурно-антропологічний підхід, оскільки, вивчаючи церковну структуру, у центрі дослідження науковця були люди: єпископи, священники та віряни, їхнє життя та діяльність. Факти були підтверджені матеріалами, зібраними в ГДА СБУ, Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). В.В. Шуміло дослідив долі багатьох священників та розглянув їх крізь призму релігійної філософії та належності їх до парафій. Він приділяє цьому багато уваги, оскільки саме належність останніх до Істинно-Православної Церкви вплинула на розгортання проти них репресій із боку радянських органів влади²⁹.

Частково долею репресованих священників Української Автокефальної Церкви займався М.С. Тимошик³⁰. Згідно з ним, наступ на УАПЦ розпочався у зв'язку з можливістю Автокефальної Церкви вплинути на ідею національного відродження серед населення. М.С. Тимошик використав велику кількість джерел: алфавітний список реєстрації служителів релігійного культу в Ніжині та округі, документи про закриття церков і синагог,

¹⁶ Горбунова Г.А. Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної Церкви (за документами ЦДАЗУ). *Сіверянський літопис*. 2011. № 5. С. 72–80.

¹⁷ Гуга Олег, протоієрей. Священномученик Феоктист Смелницький, пресвітер Лосинівський (1937). Ніжин, 2016. 51 с.

¹⁸ Морозова А.В. Ігумен-сіхаст Аліпій (Яковенко; 1881–1943). *Сіверянський літопис*. 2013. № 4. С. 110–114.

¹⁹ Тарасенко О.Ф. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). *Сіверянський літопис*. 2008. № 3. С. 43–51.

²⁰ Тимошик М.С. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної Церкви на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. (за архівними матеріалами та пресою колишньої Ніжинської округи). *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 107–128.

²¹ Цимбаленко І.М. Василь Гордійович Андрієвський. (1881–1930). *Сіверянський літопис*. 2012. № 1. С. 76–84.

²² Шуміло В.В. Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині. *Реабілітовані історією*. У 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 303–309; Його ж. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х рр. у справах духовенства Істинно-Православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 70–75; Його ж. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4. С. 67–80; Його ж. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137; Його ж. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. *Сіверянський літопис*. 2020. № 3. С. 28–60; Його ж. Чернігівське заслання С.О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 19–30; Його ж. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... к.іст.н.: 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2021. 246 с. та ін.

²³ Горбунова Г.А. Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії Української Автокефальної Православної Церкви (за документами ЦДАЗУ). С. 72–80.

²⁴ Шуміло В.В. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. С. 67–80.

²⁵ Шуміло В.В. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). С. 124–137.

²⁶ Шуміло В.В. Єпископ Глухівський та Ніжинський Дамаскін (Цедрик) як один із головних ідеологів ІПЦ в Україні. С. 28–60.

²⁷ Шуміло В.В. Фальсифікації радянських слідчих органів 1930-х рр. у справах духовенства Істинно-Православної Церкви. С. 70–75.

²⁸ Шуміло В.В. Чернігівське заслання С.О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. С. 19–30.

²⁹ Шуміло В.В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. 246 с.

³⁰ Тимошик М.С. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної Церкви на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. С. 107–128.

листування з райадмінвідділами про перекручування закону в справі відділення Церкви від держави та про порядок вилучення дзвонів, особисті листи священників. Дослідник окреслив декілька напрямів наступу радянської влади на Українську Автокефальну Церкву³¹: зміна законодавчої бази, збір «компромату» серед населення на священників або впровадження системи доносів, конфіскація церковного майна, обмеження священників у громадянських правах. Використовуючи історико-генетичний метод, дослідник довів, які саме етапи створення пройшла УАПЦ, справедливо підмітивши, що її занепад припав саме на початок масових репресій духовенства.

Життя та діяльність ігумена Аліпія Яковенка досліджувала також А.В. Морозова³². Використовуючи наративний метод, дослідниця реконструювала біографію ігумена крізь призму його належності до Істинно-Православної Церкви. Дослідниця застосувала в роботі слідчі справи, які зберігаються в ДАЧО.

Використовуючи значну кількість архівних документів, О.Ф. Тарасенко здійснив верифікацію фактів із життя архієпископа Пахомія Кедрова, який був неодноразово репресований радянською владою³³. Дослідник одним із перших на основі ґрунтовного аналізу послідовно, у хронологічному порядку, встановив його біографію. Дослідження В.В. Шуміла на основі віднайденого в архіві Чернігівської громади Катакомбної Церкви документа, що належав архієпископові Пахомію, уточнює важливі деталі біографії репресованого архієрея, які раніше були невідомими або датувалися неправильно³⁴. У дисертаційній роботі, про яку вже згадувалося вище, історик детально відстежує діяльність архієпископа Пахомія з 1917 по 1937 рр. й доводить його належність до Істинно-Православної Церкви.

І.М. Цимбаленко, застосувавши методи аналізу та порівняння, встановила, що слідча справа священника Василя Гордійовича Андрієвського була сфабрикована³⁵. Дослідниця для детального вивчення біографії священника проаналізувала його особисті спогади та листування з вищими представниками духовенства. Елементами сфабрикованості справи, на думку історикіні, є молодий вік свідків, їх особисте ставлення до священника та причетність до органів влади.

Ми вважаємо, усі вищепераховані історики є представниками однієї історіографічної групи. Їх об'єднує антропологічний підхід, оскільки в центрі дослідження постає особистість, її життєвий шлях, риси характеру, особисті здобутки, діяльність та служіння, переслідування, арешт та ув'язнення. Безперечно, для вивчення репресованого духовенства дослідники аналізували кримінально-слідчі справи та наративні джерела (листи, спогади), які містились у цих справах. Методологічною основою досліджень став критичний аналіз та метод порівняння. Переважна більшість дослідників працювали з кримінально-слідчими справами у ДАЧО та ГДА СБУ.

Зокрема, варто виділити роботу протоієрея Олега Гуги «Священномученик Феоктист Смелницький, пресвітер Лосинівський (1937)», оскільки вона має форму полемічного твору, з елементами історичних фактів, які підтверджені джерелами. Автор також використав антропологічний підхід. Дослідження О.Д. Гуги мають описовий характер, адже він, спираючись на кримінальні справи ДАЧО, висвітлив біографічні дані пресвітера та увів їх у науковий обіг³⁶.

Від 2015 по 2022 рр. на щорічній науковій конференції молодих учених та студентів на базі Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського були апробовані доповіді, які стосувалися репресованого духовенства Чернігівщини.

Аналізуючи роботи другого історіографічного періоду 2015–2020 рр., присвячені церковному життю 20–30-х рр. минулого століття на Чернігівщині, ми дійшли висновку, що більшість із них належать до історико-біографічного напрямку. Основою таких робіт є одна або декілька біографій визначних постатей, які здійснили значний внесок у церковне життя. Використання антропологічного підходу переважає в цих роботах, саме людина постає в центрі дослідження. Особливістю є новизна матеріалу та використання неапробованих джерел. Дослідники для реконструкції основних подій у житті історичної постаті використовують не лише кримінальні справи, а й особисті спогади, листування, щоденники, богословські джерела, при цьому застосовуючи різні методи обробки інформації.

Чимало діаспорних дослідників займалися вивченням історії православної Церкви України, лише невелика кількість із них висвітлювала в своїх роботах питання репресова-

³¹ Тимошик М.С. Становлення, ствердження та знищення Української Автокефальної Церкви... С 121–123.

³² Морозова А.В. Ігумен-ісихаст Аліпій (Яковенко; 1881–1943). С. 110–114.

³³ Тарасенко О.Ф. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). С. 43–51.

³⁴ Шуміло В.В. Невідоме раніше Великокісне послання архієпископа Чернігівського Пахомія (Кедрова) як джерело до його біографії. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 41–59.

³⁵ Цимбаленко І.М. Василь Гордійович Андрієвський. (1881–1930). С. 76–84.

³⁶ Гуга Олег, протоієрей. Священномученик Феоктист Смелницький, пресвітер Лосинівський (1937). 51 с.

ного духовенства Чернігівщини. 1956 р. у Федеративній Республіці Німеччина вийшла праця діяча УАПЦ протоієрея Митрофана Явдася «Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936»³⁷. Сам М.І. Явдась був також засудженим до 7 років ув'язнення, тому його розвідки містять біографії репресованих митрополитів, архієпископів, єпископів, протоієреїв, священників, дяконів УАПЦ. Серед них були й вихідці з Чернігівщини, а саме: архієпископ Іван Павловський, єпископ Григорій Мозолевський, протодиякон Василь Потієнко. М.І. Явдась застосував описовий метод, метою його доробку було поширення біографічних даних про розстріляних і ув'язнених діячів духовенства.

І.Ф. Власовський³⁸, використовуючи спогади очевидців, описує арешти, ув'язнення архієпископів і єпископів Чернігівщини у 1930-х рр. Дослідник застосував критичний та порівняльний аналіз. На нашу думку, його робота має комплексний характер з історії репресій духовенства УАПЦ, оскільки він намагався проаналізувати та порівняти біографії представників духовенства всіх сучасних областей України.

Більшість діаспорних істориків приділили увагу загальній історії Церкви в Україні, об'єктом їх вивчення була Церква як інституція, її світовий розвиток та, власне, створення інституту Церкви в Україні. Такими істориками ми вважаємо: Ф.П. Пігідо³⁹, протопресвітера Никодима Плічковського⁴⁰, священника Юрія Федоріва⁴¹.

Важливо, що українська діаспора публікувала історичні джерела, які правдиво й об'єктивно були проаналізовані західними істориками, що неможливо було здійснити на той час у СРСР, оскільки ця держава не визнавала, наприклад, факту Голодомору 1932–1933 рр. і багатьох інших злочинів проти населення України. Праці українських дослідників за кордоном зробили важливий внесок в історичну спадщину та привернули увагу європейців та американців до проблем репресій в Україні й загалом у СРСР.

На наш погляд, на сьогодні українська історична думка щодо репресованого духовенства пройшла два етапи формування історичної пам'яті, оскільки метою праць науковців обох періодів було відновлення історичної справедливості. На першому етапі історики приділяли велику увагу джерелу, його аналізу, систематизації, що в свою чергу вказує на те, що науковці поступово використовують модерністські підходи та методи в ході дослідження. Основна увага була приділена переосмисленню, деідеологізації вже вивчених джерел та введенню в науковий обіг нових. На початку 2000-х рр. з'являються нові інтерпретації, тлумачення матеріалів архівних джерел та археологічних досліджень, відбулося переосмислення історичних праць радянського минулого.

Інструментарієм пізнання другого періоду є антропологічний підхід, згідно з яким предметом дослідження виступає особистість, її життєвий шлях. Порівнюючи історіографічні періоди, ми визначили, що в першому періоді велику роль було приділено фактам та джерелам, аналіз яких лише розпочинався, а в другому – особистостям та локальним розвідкам.

Сучасна історична пам'ять репресованого духовенства трансформувалась у такі моделі, як: меморіальні пам'ятники та комплекси, музеї, історичні статті та монографії. Тому на сьогодні продовжується вивчення репресій духовенства за допомогою кримінально-слідчих справ із залученням нарагивних джерел. Дослідники намагаються вивчати життєвий шлях тих чи інших особистостей у регіонах, їхнє життя, діяльність, використовуючи при цьому різноманітні методи аналізу.

References

Amons, A. (2017). *Masovi pokhovannia zhertv politychnykh represii 1937–1941 rr. v Ukraini: problemy vyavleniia ta doslidzhennia* [Mass graves of victims of political repressions of 1937–1941 in Ukraine: problems of identification and research]. Kyiv, Ukraine.

Bilokin, S. (1993). *Rozstrilna sprava arkhiepiuskopiv UAPTs Volodymyra Samborskoho ta Yurii Mikhnovskoho* [The shooting case of UAOC archbishops Volodymyr Samborskyi and Yuriy Mikhnovskyi]. *Rozbudova derzhavy – Development of the state*, 3, P. 37–51.

Bilokin, S. (1991). *Avtokefalnyi protoierei Kyrylo Stetsenko* [Autocephalous archpriest Kyrylo Stetsenko]. *Ukraina. Nauka i kultura – Ukraine. Science and culture*, 25, P. 318–326.

Bukhariava, I., Danylenko, V., Okipniuk, V., Prelavska, I. (Ed.). (2011). *Represovani diiachi Ukrain-skoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy 1921–1939 rr.: biohrifichnyi dovidnyk* [Repressed figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1921–1939: a biographical guide]. Kyiv, Ukraine.

³⁷ Явдась Митрофан, протоієрей. Українська Автокефальна Православна Церква. 1921–1936. Мюнхен–Інгольштадт: Д-ра Петра Беля, 1956. 228 с.

³⁸ Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. Нью-Йорк: БАНД БРУК, 1961. Т. 4. Кн. 1. 384 с.

³⁹ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках. Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. 142 с.

⁴⁰ Плічковський Никодим, протопресвітер. Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней: Друкарня М. Цюрака, 1985. 125 с.

⁴¹ Федорів Юрій, священник. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. 362 с.

- Chentsov, V.V. (2000). Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky [Political repressions in Soviet Ukraine in 1920s.]. Ternopil, Ukraine.
- Horbunova, H. (2011). Postat protodyiakona Vasylya Potiiienka v istorii Ukrainoskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi tserkvy (za dokumentamy TsDAZU) [The figure of Archdeacon Vasyl Potienko in the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (based on the documents of the CSA)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 72–80.
- Huha, O. (2016). Sviashchennomuchenyk Feoktyst Smelnytskyi, presviter Losynivskyi (1937) [Holy Martyr Theoktyst Smelnytskyi, presbyter of Losyniv (1937)]. Nizhyn, Ukraine.
- Ihnatusha, O. (2006). Suchasna ukrainska istoriografiiia vidnosyn pravoslavnoi tserkvy ta radianskoi derzhavy (1920–1930-ti rr.) [Modern Ukrainian historiography of relations between the Orthodox Church and the Soviet State (1920s–1930s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, P. 174–190.
- Khomenko, V. ta in. (Ed.). (2011). Reabilitovani istoriieiu. Chernihivska oblast: U 6 kn. [Rehabilitated by history. Chernihiv region: In 6 books]. Chernihiv, Ukraine.
- Morozova, A. (2013). Ihumen-isakhyst Alipii (Iakovenko; 1881–1943) [Isachist abbot Alipiy (Yakovenko; 1881–1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 110–114.
- Prelovska, I. (2009). Peresliduvannia ta likvidatsiia UAPTs (UPTs) (1921–1938 rr.): ohliad arkhivno-kryminalnykh sprav HDA SB Ukrainy ta TsDAHO Ukrainy [Persecution and liquidation of the UAOC (UOC) (1921–1938): a review of archival and criminal cases of the GDA of the SS of Ukraine and the CSA of Ukraine]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, P. 26–49. Kyiv, Ukraine.
- Prelovska, I. (2015). Dzherela z istorii Ukrainoskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy 1917–1939 rr.: zberezhenist, klasyfikatsiia, aktualizatsiia ta informatsiyni potentsial [Sources on the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church 1917–1939: preservation, classification, actualization and information potential]. Kyiv, Ukraine.
- Rublova, N. (2007). Represii proty «tserkovnykiv» i «sektantiv» v URSR, 1917–1939 rr. [Repressions against «churchmen» and «sectarians» in the USSR, 1917–1939]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, 1, P. 205–219. Kyiv, Ukraine.
- Shapoval, Yu. I. (1996). Nevidomi dokumenty pro UAPTs u zviazku zi spravoiu «Spilky vyzvolennia Ukrainy» [Unknown documents about the UAOC in connection with the «Union for the Liberation of Ukraine» case]. Kyiv, Ukraine.
- Shapoval, Yu. (1998). Odyn iz solovetskoï kohorty. Sprava sviashchennyka UAPTs Volodymyra Khutorianskoho na tli stalinskoho teroru [One of the Solovetskyi cohort. The case of the UAOC priest Volodymyr Khutoryansky on the background of Stalin's terror]. *Liudyna i svit – Human and world*, 1, P. 13–19.
- Shumilo, V. (2001). Skhiarkhimandrit Lavrentij i ego vremena: ocherk czerkovnoj istorii Chernigovshhiny (1868–1950 gg.) [Schema-Archimandrite Lavrentiy and his time: an essay on the church history of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2011). Ihumen Alipii i vidrodzhennia tradytsii isykhazmu na Chernihivshchyni [Abbot Alipiy and the revival of hesychasm traditions in Chernihiv region]. *Reabilitovani istoriieiu. Chernihivska oblast – Rehabilitated by history. Chernihiv region*, 3, P. 303–309. Chernihiv, Ukraine.
- Shumilo, V. (2019). Falsyfikatsiia radianskykh slidchykh orhaniv 1930-kh rr. u spravakh dukhovenstva Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy [Falsifications of the Soviet investigative bodies of the 1930s in the cases of the clergy of the True-Orthodox Church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 70–75.
- Shumilo, V. (2019). Skhiarkhimandryt Lavrentij (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Archimandrite Lavrentiy (Proskura) is a member of the True-Orthodox Church in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 67–80.
- Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Iakovenko) [The True-Orthodox Church in Chernihiv region and abbot Alipiy (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 124–137.
- Shumilo, V. (2020). Nevidome ranishe Velykopisne poslannia arkhiepyskopa Chernihivskoho Pakhomiia (Kedrova) yak dzherelo do yoho biohrafii [A previously unknown Lenten Epistle of Archbishop Pakhomii (Kedrov) of Chernihiv as a source for his biography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 41–59.
- Shumilo, V. (2020). Yepyskop Hlukhivskyi ta Nizhynskyi Damaskin (Tsedryk) yak odyn iz holovnykh ideolohiv IPTs v Ukraini [Bishop Damaskin (Tsedryk) of Hlukhiv and Nizhyn as one of the main ideologists of the IOC in Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 28–60.
- Shumilo, V. (2020). Nevidome ranishe Velykopisne poslannia arkhiepyskopa Chernihivskoho Pakhomiia (Kedrova) yak dzherelo do yoho biohrafii i [Previously unknown message from the Archbishop of Chernihiv Pakhomiy (Kedrov) as a source of his Biography]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 41–59.
- Shumilo, V. (2021). Chernihivske zaslannia S.O. Nilusa 1926–1928 rr.: za materialamy slidchoi spravy ODPU [Chernihiv exile of S.A. Nilus during 1926–1928: on materials of OGPU investigation file]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 19–30.
- Shumilo, V. (2021). Istynno-Pravoslavna (Katakombna) Tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. [The True-Orthodox (Catacomb) Church in the Chernihiv region in the 20s and 30s of the 20th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Tarasenko, O. (2008). Chernihivskyi arkhiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876–1937) [Archbishop Pakhomii (Kedrov) of Chernihiv (1876–1937)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 43–51.
- Tsybalenko, I. (2012). Vasyl Hordiiovych Andrievskyi. (1881–1930) [Vasyl Hordiiovych Andrievskyi (1881–1930)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 76–84.

Tymoshyk, M. (2016). Stanovlennia, stverzhennia ta znyshchennia Ukrainskoi Avtokefalnoi tserkvy na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. (za arkhivnymi ta presoiu kolyshnoi Nizhynskoi okruhy) [The formation, establishment and destruction of the Ukrainian Autocephalous church in the Chernihiv region in the 20–30s of the 20th c. (based on archives and press of the former Nizhyn region)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 107–128.

Хромова Вікторія Вадимівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (пр. Миру, 13, м. Чернігів, Україна, 14013).

Khromova Viktoriia – Ph.D. student at the department of world history and international relations, Lazarevsky institute of history and social sciences and humanities, T. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (13 Mira Ave., Chernihiv, Ukraine, 14013).

E-mail: bagmet_z@ukr.net

REPPRESSED CLERGY OF CHERNIHIV REGION: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The purpose of the research is to analyze works devoted to the repressed clergy of the Chernihiv region in the 1920s and 1930s. Our tasks are to establish the stages of development of historical thought on this issue in the region; to reveal the main concepts and hypotheses proposed by researchers and to identify historiographical directions in this problem. The methodological basis of the research is the principles of scientific objectivism, complexity, systematicity, and historicism. To achieve the goal and objectives of the study, general scientific and special research methods (heuristic, historical-retrospective, historical-genetic, comparative-historical) were applied. The scientific novelty of the work consists in the establishment of factors that influenced the development of the historiographical process, the analysis of the content of the works of scientists and the interpretation of their thoughts, the study of the methods used by researchers, and the identification of individual historiographical periods. Conclusions. We have divided the Ukrainian historiography of the repressed clergy into two periods: the first lasted from 1991 to 2015 and was marked by the formation of truly «Ukrainian» historical thought, the reinterpretation of old facts and the study of previously unanalyzed sources. Analyzing the second period, which lasted from 2015 to 2022, we consider that the historical opinion of this time was mainly biographical in nature, presenting material with a significantly expanded source base.

Key words: priest, church, historiography, trends, repressions.

Дата подання: 27 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 24 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Хромова, В. Репресоване духовенство Чернігівщини: історіографічний аспект. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 51–59. DOI: 10.58407/litopis.230304.

Цитування за стандартом APA

Khromova, V. (2023). Represovane dukhovenstvo Chernihivshchyny: istoriografichnyi aspekt [Repressed clergy of Chernihiv Region: Historiographical Aspect]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 51–59. DOI: 10.58407/litopis.230304.

